

UOT 94(479.24): 32

Z.H.Kərimov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
zakir.kerimov.1955@mail.ru

ŞUŞA ŞƏHƏRİNDƏ MAARİFİN İNKİŞAFINDA XEYRİYYƏÇİLİYİN ROLU (XIX ƏSRİN II YARISI-XX ƏSRİN ƏVVƏLİ)

Açar sözlər: müstəmləkə, Şuşa şəhəri, xeyriyyə, maarif, yardım

Əsası 1752-ci ildə qoyulmuş Şuşa şəhərinin bu il 270 illiyi tamam olur. Bununla bağlı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2022-ci il 5 yanvar tarixli sərəncamı ilə cari il “Şuşa ili” elan edilmişdir. Sərəncam Şuşanın tarixi, o cümlədən mədəniyyət tarixi ilə bağlı məsələləri araşdırmağı və təbliğ etməyi bir vəzifə kimi tədqiqatçılar qarşısında qoymuşdur. Göstərilən məqalədə ölkəmizdə kapitalist münasibətlərinin yarandığı və inkisaf etdiyi dövrdə Şuşa şəhərində maarif sahəsində əldə edilən uğurlarda xeyriyyəçilərin və xeyriyyə cəmiyyətlərinin rolu araşdırılmışdır.

З.Х.Каримов

РОЛЬ БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОСТИ В РАЗВИТИИ ПРОСВЕЩЕНИЯ В ШУШЕ (II ПОЛОВИНА XIX ВЕКА-НАЧАЛО XX ВЕКА)

Ключевые слова: колония, город Шуша, благотворительность, просвещение, помощь

В этом году исполняется 270 лет городу Шуше, основанному в 1752 году. В связи с этим указом Президента Азербайджанской Республики от 5 января 2022 года текущий год был объявлен «Годом Шуши». В статье исследован роль меценатов и благотворительных обществ в успехах просвещения в Шуше в период становления и развития капиталистических отношений в нашей стране.

Z.H.Karimov

THE ROLE OF CHARITY IN THE DEVELOPMENT OF ENLIGHTENMENT IN SHUSHA (SECOND HALF OF XIX CENTURY - BEGINNING OF XX CENTURY)

Keywords: colony, Shusha city, charity, education, help

This year marks the 270th anniversary of the city of Shusha, founded in 1752. In this regard, by the order of the President of the Republic of Azerbaijan dated January 5, 2022, the current year was declared the "Year of Shusha". The article examines the role of philanthropists and charitable societies in the success of education

in Shusha during the establishment and development of capitalist relations in our country.

XIX əsrin ikinci yarısında bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Şuşa şəhərində də mövcud məktəblər üç tipə bölünürdü: məktəb və mədrəsələr, rus dövlət məktəbləri, dünyəvi təhsil verən anadilli məktəblər. Məktəb və mədrəsələr ən çox yayılmış tədris ocaqları idi. Lakin zaman keçdikcə həm çar hökumətinin müstəmləkəçilik siyasəti, həm də müəyyən sosial-siyasi və iqtisadi amillərlə bağlı olaraq yerli müsəlman (azərbaycanlı-Z.K) əhali arasında rusdilli tədris müəssisələrinə və anadilli məktəblərə maraq artırdı.

Çarizmin Azərbaycanda açdığı ilk dünyəvi dövlət məktəbi olan Şuşa qəza məktəbi (1830) şəhər məktəbinə (1874), sonra 7 illik məktəbə (1927/1928), daha sonra Nəli şəhər orta məktəbinə (1937/1938) çevrildi. 1982-ci il yanvarın 12-də bu məktəbin 150 illiyi qeyd olunmuşdur. Bu işin təşəbbüsçüsü o zaman Azərbaycan SSR-ə rəhbərlik edən Heydər Əliyev olmuşdur [3].

Qeyd etmək lazımdır ki, Şuşa qəza məktəbi şəhərdə fəaliyyət göstərən Bazel missionerlərinin Yevangeliya cəmiyyəti tərəfindən bir il müddətinə pulsuz olaraq verilmiş binada yerləşirdi. Yerli əhali məktəbə pulla maddi yardım göstərirdi.

XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində ölkəmizdə kapitalist münasibətlərinin yaranması və inkişafı iqtisadi həyatın bütün sferalarında olduğu kimi, maarif sahəsində də canlanma yaratdı. Çünki kapitalizm sistemi savadlı, ixtisaslı kadrlar olmadan keçinə bilməzdi.

Rus çarizminin məktəb islahatları Azərbaycanda təhsilin, o cümlədən qadın təhsilinin vəziyyətinə də təsirsiz qalmadı.

Qadınların təhsilə cəlb edilməsinə tələbat digər şəhərlərdə olduğu kimi, Şuşada da çox güclü idi. Şuşalılar qızların Azərbaycan dilində təhsil alması ilə yanaşı, rus dilində də savad almasına can atırdılar. Rus dövlətinin azərbaycanlıların təhsilə yiyələnməsindəki fəaliyyətinin yetərsiz olduğunu görənlər xeyriyyəçilər bu işdə öz köməklərini əsirgəməz idilər.

1875-ci il oktyabrın 26-da Şuşada Xeyriyyə Cəmiyyəti tərəfindən qız məktəbinin əsası qoyuldu [1, s.87]. Bununla bağlı cəmiyyətin nizamnaməsində deyilirdi ki, cəmiyyətin məqsədi dini etiqadından və məişətindən asılı olmayaraq qızlara ibtidai təhsil verməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə cəmiyyət yoxsulların da təhsil hüququ saxlanılmaqla Şuşada qız məktəbi açır. Məktəbdə rus dili və hesab, ana dilində oxu və yazı, hüsnxət, rəsm, rəsmxət, ümumi coğrafiya, tarix, ölkəşünaslıq fənləri tədris olunurdu. Bunlardan əlavə şagirdlərə xorla milli mahnılar oxudulur, təbiyyət və fizikadan ümumi məlumat verilir. Təhsil pullu idi. Kasıb ailələrdən olanlar təhsil haqqından azad idi. Əlavə

ödənmiş edən şagirdlərə fransız və alman dilləri, musiqi öyrədilirdi. Şuşa qız məktəbi sonralar Marinski qız məktəbinə çevrildi.

Təhsil sahəsində çarizmin mürtəcə siyasəti orta məktəblərin inkişafını ləngidirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, əhali orta təhsil verən məktəblərin açılmasına cəhd edir, bu məqsəd üçün xüsusi vəsait ayırırdı.

Orta məktəb açmaq tələbi Şuşa şəhərində daha güclü idi. Şuşa camaatı 1874-cü ildə orada orta və ya natamam orta məktəb açmağı və bu məqsəd üçün şəhər vəsaitindən 5.000 manat ayırmağı qərara aldı [1, s.174].

Şəhər ictimaiyyətinin Gəncə qubernatoruna müraciətində deyilirdi ki, vaxtı ilə müsəlman əyalətlərinin mərkəzi olan Şuşa şəhəri son vaxtlar təhsil sahəsində digər şəhərlərdən geri qalır. Bunun səbəbi məlum olduğu kimi, maddi rifahın yaxşılaşması və çiçəklənməsi üçün zəruri olan təhsilə xalqın biganə qalması olmayıb, Şuşada orta məktəb olmadığından xalqın öz uşaqlarına müvafiq təhsil verə bilməməsidir.

Camaatın maarifə marağı sürətlə artırdı. Bu dövrdə ölkənin təhsil işində ümumi canlanma o qədər böyük idi ki, Şuşa və başqa yerlərdən Qafqaz canişinin yanına deputatlar heyəti gəlir və ya ərizələr göndərərək yeni məktəblər açmağı tələb edirdilər. Hətta kəndli icmaları da bu işə qoşulur və bu faydalı iş üçün ianələr toplayırdı.

Şuşalıların fəaliyyəti öz bəhrəsini verdi. 1881-ci il sentyabrın 20-də şəhər ictimaiyyətinin iştirakı ilə şəhərdə 6 sinifli realnı məktəbin rəsmi açılışı oldu. Şuşa realnı məktəbi ilk dəfə hazırlıq və üç əsas sinifdən ibarət təşkil edildi. Məktəbə ilk dəfə 159 şagird qəbul edildi ki, onlardan 58 nəfəri azərbaycanlı, 91 nəfəri erməni, 10 nəfəri isə digər millətlərin nümayəndələri idi [1, s.76]. Lakin bu rəqəm şəhərin sayı 12 min nəfərə çatan azərbaycanlı əhalisi üçün çox cüzi idi.

Şuşada maarifin inkişafına ölkəmizin digər şəhərlərində yaşayan həmyerlilərimiz də kömək edirdi. 1895-ci ildə Şuşa müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin imkansız şagirdlərə yardımla bağlı pula ehtiyacı yarandığı üçün Bakı sakinlərinə müraciət edir. Bakılı xeyriyyəçilər də dərhal bu müraciətə cavab verirlər. H.Z.Tağıyev 100 rubl, Bünyadov 25 rubl, Bəylərov, Mədətov 16 rubl yardım edirlər. Cəmiyyət bununla bağlı həmin şəxslərə öz təşəkkürünü bildirdi [6, s.115].

XIX əsrin axırlarında Şuşada uşaqları rus dilində orta təhsil almağa hazırlayan rus-Azərbaycan məktəblərinin şəbəkəsinin əsası qoyulur. Bu tip məktəb açmağa cəhd edənlərdən biri də ibtidai məktəb müəllimi hüququ olan Muxtar Məmmədov idi.

Şuşa ziyalıları 1896-cı ildə iki şöbədən ibarət ikisinfli normal rus-Azərbaycan məktəbi açmağa səy göstərdilər. Şuşa əhalisi məktəbin təsisinə üçün 1000 manat toplamaqla gələcəkdə məktəbin xərcini öz öhdəsinə götürməyi qərara aldılar. 1500-dən artıq şəxsin imza etdiyi bu qərarı tezliklə həyata

keçirmək üçün qısa müddət ərzində baş məscidin həyətində səhiyyə və pedaqoji tələblərə cavab verən yeni bir tədris binası tikildi. Şuşa şəhər ictimaiyyətinin məscid nəzdində rus-Azərbaycan məktəbi açmaq cəhdi Azərbaycanda birinci təşəbbüs idi [1, s.165].

Şuşalıların bu qərarı təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Qafqazda əhalinin geniş təbəqəsi tərəfindən bəyənilirdi və müdafiə edildi .

Heç bir vaxt Şuşada azərbaycanlılar arasında bu hadisə ilə bağlı olduğu kimi yekdillik və həmrəylik görünməmişdi. Könüllü ianə toplanışı üçün imza vərəqəsində ilk dəfə şəhər qazısı və din başçılarından 4 nəfəri imza etdi. Bunların ardınca xalq imza etmək üçün izdihamla məscidə gəldi.

Şuşada yeni məktəbin – rus-Azərbaycan məktəbinin açılması geniş kütlələrin uşaqlarının məktəbə cəlb edilməsində mühüm addım idi. Bu məktəb əhali arasında rus və Azərbaycan dilində ümumi təhsilin bünövrəsini qoymaqla azərbaycanlı şagirdləri realni məktəbə hazırlamaq məqsədi daşıyan bir növ yeni təhsil müəssisəsi idi.

Şuşada ikisinifli rus-Azərbaycan məktəbi 1896-cı il oktyabrın 5-də açıldı. Məktəbə ilk dəfə 210 şagird qəbul edildi. Şuşa şəhər ictimaiyyəti Bərdə zemstvo məktəbinin müəllimi Haşım bəy Vəzirovu açılacaq məktəbə müdir dəvət etdi [1, s.166]. Şəhər əhalisi popeçitel (himayə) şurası və məktəb komissiyası təşkil etdi.

Məktəbdə oxumaq istəyənlər çox olduğu üçün hər şagirddən ildə 12 manat təhsil haqqı almaq müəyyən edildi. Bununla belə, şagirdlərin 20 faizi təhsil haqqından azad edilirdi. Bir neçə xeyriyyəçi məktəbin maddi bazasını yaxşılaşdırmaqdan ötrü kasıblardan 5 şagirdin təhsil haqqını ödəməyi və məktəbdə oxuduqları bütün müddətdə bunları paltar və tədris vəsaiti ilə təmin etməyi öhdələrinə götürdülər. Xeyriyyəçilər arasında məktəbin fəxri nəzarətçisi Cavad bəy Vəzirov, Şuşa sakini Həsən bəy Sarıcalinski və b. var idi. Bundan əlavə şahzadə Fətəli Mirzə və knyaginya Üsmiyeva (Natəvan xanım) məktəb üçün bina tikilənədək öz evlərini təmənnəsiz olaraq məktəbə vermişdilər. Şuşa realni məktəbi şagirdlərinin göstərdiyi 2 tamaşadan toplanan 500 manat da rus-Azərbaycan məktəbi üçün bina tikməyə sərf edildi. Ziyalılar teatr tamaşaları təşkil etməkdə xüsusilə fərqlənirdilər. Mətbuatda Fərhad (yaqin ki, Ağzadə) imzası ilə çıxış edən bir müəllim yazırdı ki, bu günlərdə Şuşada dram həvəskarları tərəfindən Xandəmirov teatrında tatar (Azərbaycan) dilində Ə.Haqqverdiyevin “Dağılan tifaq” faciəsi tamaşaya qoyuldu. Tamaşa müvəffəqiyyətlə keçdi və tamaşadan toplanan 900 manatdan ona sərf edilən 200 manat xərci çıxdıqdan sonra qalan 700 manat yerli rus-tatar məktəbinin nəfinə verildi [1, s.167].

Şuşa rus-Azərbaycan məktəbinin tədris planına Azərbaycan və rus dilləri, hesab (rus dilində) daxil idi. Ana dili yeni üsul ilə tədris edilirdi. Məktəbin müəllim heyəti 4 nəfərdən ibarət idi. Haşım bəy Vəzirov müdir,

Rasim bəy Tahirovla Mirzə Baxış Yusifzadə fənn müəllimləri, molla Mehdi Sarıcalinski şəriət müəllimi, Mehdiqulu xan isə məktəbin fəxri müdiri idi.

Azərbaycan ziyalılarının böyük bir dəstəsi ilk təhsilini Şuşa rus-Azərbaycan məktəbində almışdır. Bir çoxları kimi Azərbaycanın fəxri olan Ü.Hacıbəyov da Şuşa rus-Azərbaycan məktəbinin yetirmələrindəndir. 1900-cü ildə Şuşada rus-Azərbaycan məktəbi nəzdində yaşlılar üçün pulsuz axşam kursları təşkil edilmişdi. Şuşanın bir çox yaşlı sakinləri burada Azərbaycan və rus dillərində savad almağa ciddi səy göstərirdilər.

1905-ci ilin avqustunda Şuşada daşnakların və çar məmurlarının qızıışdırdığı ermənilərin azərbaycanlıların yaşadığı məhəllələrə hücumu ilə şəhərdə qırğınlar və talanlar başlayır. Belə ağır bir vaxtda şəhərin aşağı hissəsində əslən şuşalı olan məşhur doktor Kərim bəy Mehmandarov qırğın nəticəsində yetim qalan uşaqlara məktəb açır və burada dərs deməyi gənc Yusif Vəzir Cəmənəmzəminliyə tapşırır [5, s.28]. Alovlu vətənpərvər olan Ə.Mehmandarov (1854-1929) həm "Difai" partiyasının Qarabağ şöbəsinin sədri, həm də Şuşa Xeyriyyə Cəmiyyətinin sədri vəzifəsini vicdanla icra edir, xalq qiraətlərinin təşkil edilməsində, yeni təhsil müəssisələrinin açılmasında və s. fəal çalışırdı. 1911-ci ildə bu qeyrətli insanın təşəbbüsü və səyi nəticəsində Şuşada qız məktəbi açıldı.

1906-cı ildə Azərbaycan milli burjuaziyasının görkəmli nümayəndələrinin maddi yardımını və milli ziyalıların fədakarlığı sayəsində "Bakı quberniyası müsəlman əhalisi arasında savadı yayan Bakı cəmiyyəti Nəşr-maarif" yaradıldı. Cəmiyyətin yerlərdə şöbələri təşkil edilmişdi. Belə şöbələrdən biri də Şuşa şəhərində fəaliyyət göstərirdi. Bu şöbənin nə vaxt açılması haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Lakin o dövrün mətbuatından aydın olur ki, 1913-cü ildə cəmiyyətin Şuşa şöbəsi fəaliyyətini davam etdirirdi. Həmin ildə şöbənin 1 qiraətxanası, 4 ibtidai məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Bu məktəblərdə 206 şagird təhsil alırdı. Bu məktəblərdən biri Gövhər qız məktəbi idi. Şöbənin digər məktəblərində olduğu kimi, bu məktəbdə də əsasən kasıb və imkansız ailədən olan uşaqlar təhsilə cəlb olunmuşdu [4, s.18-19]. M.A.Brexanov adlı bir şəxs də bu məktəbə 50 rubl yardım etmişdir [1,s.167].

Beləliklə, yuxarıdakı faktlar göstərir ki, bəhs olunan dövrdə rus çarizminin yaratdığı maneələrə baxmayaraq, ziyalıların səyi, xeyriyyəçilərin maddi yardımını və xalqın hərtərəfli dəstəyi ilə Şuşa ölkəmizin əsas maarif ocaqlarından birinə çevrildi, Vətənimizə çox sayda dəyərli ictimai-siyasi və mədəniyyət xadimləri bəxş etdi.

ƏDƏBİYYAT

1. *Əhmədov H.* Seçilmiş Pedaqoji Əsərləri: 5 cilddə, I c. Bakı: Elm, 2001, 450 s.
2. *Əhmədov H.* Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 432 s.
3. *Quliyev V.* 180 yaşlı Şuşa məktəbi. Bakı: Şuşa, 2010, 200 s.
4. *Məmmədova N.Ə.* Nəşr-maarif cəmiyyətinin yaranması və fəaliyyəti: Tarix elm. nam. ... dis. avtoref. Bakı, 2003, 26 s.
5. *Məmmədov K.D.* Yusif Vəzir Çəmənizəminli. Bakı: Azərnəşr, 1987, 272 s.
6. *Керимзаде П.О.* Мecenатство в Северном Азербайджане (на рубеже XIX-XX веков): Дис. ... канд. истор. наук. Баку, 2003, 139 с.

Redaksiyaya daxil olub 17.03.2022